

**МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ КИЄВА В СИСТЕМІ
ОРГАНІВ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО
УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
у XIX — на початку XX ст.**

В статті аналізується діяльність органів самоврядування Києва протягом XIX — початку XX ст. у період його входження до складу Російської імперії.

Ключові слова: губернатор; губернське правління; Магістрат; міська дума; міська управа; інкорпорація.

В статье анализируется развитие органов самоуправления города Киева на протяжении столетия — от начала XIX в., после присоединения Правобережной Украины к Российской империи, до начала XX в., когда завершалась инкорпорация. Предметом исследования является интеграция киевских магистрата, городской думы, различных присутствий в общероссийскую централизованную систему управления. Обращается внимание на региональные особенности этого процесса.

Ключевые слова: губернатор; губернское правление; Магистрат; городская дума; городская управа; инкорпорация.

The article deals with the activities of government in Kyiv during the 19th ct. after its incorporation into the Russian Empire in the early 20th ct., when we completed the incorporation.

Object is a body of the Kiev city government, Magistrate, City Council, City Council, various committees and commissions. Kyiv was chosen for the study in view of its historical importance as a center in 1797, the newly formed province of Kiev, Faculty of 1832, the governor-general. That there were higher regional and local government agencies Empire. Therefore, Kyiv became the mainstay in the process of incorporation of the entire Right Bank Ukraine. At the same time in the tradition of self-government were previous times to 1843. operated Magdeburg law. Since this was considered imperial power. Therefore, the integration of local government and the city government took place during the 19th century and finally completed in the early 20th century.

The object of study is the integration features of the Kyiv municipal authorities in all-centralized system of governance. Attention is paid to regional peculiarities of this process, the historical experience gained in the absence of their own country.

Keywords: Governor; Magistrate; City Council; City Council; incorporation.

За сучасних умов розбудови незалежної, демократичної Української держави підвищується статус органів місцевого самоврядування, розширюються їхні повноваження, що привертає увагу політичних, громадських діячів та науковців. Викликає інтерес історичний досвід місцевого, зокрема міського самоврядування, набутого в соціально-економічній сфері у період, поки не було власної державності, коли на українських землях діяли інституції Російської імперії. В таких умовах органи міського самоврядування були чи не єдиними інституціями, де ті чи інші верстви населення мали можливість брати участь у виконанні управлінських функцій [2, с. 12].

Мета статті — проаналізувати та оцінити досвід діяльності органів самоврядування м. Києва в ХІХ — на початку ХХ ст. у період його входу до складу Росії, визначити особливості її механізму та впливу на них центральної та місцевої державних адміністрацій.

Об'єкт дослідження — органи місцевого самоврядування м. Києва у ХІХ — на початку ХХ ст.: міський Магістрат, міська дума, міська управа, різні комітети, колегії. Київ було обрано для дослідження з урахуванням його історичного значення як центру створеної 1797 р. Київської губ., а з 1832 р. — генерал-губернаторства. Саме тут функціонували вищі регіональні та місцеві державні установи імперії, а Київ став опорним пунктом царської адміністрації в інкорпорації всієї Правобережної України. Водночас у місті залишались традиції самоврядування попередніх часів, і до 1834 р. діяло магдебурзьке право. З цим мала рахуватися царська влада, тому інтеграція органів місцевої влади та самоврядування відбувалася протягом усього ХІХ ст. й остаточно завершилась на початку ХХ ст.

Предмет дослідження — механізм взаємодії між вищими регіональними та місцевими органами державної влади в Києві: генерал-губернатором та його Канцелярією, київським цивільним губернатором, губернським правлінням, його присутствами, комісіями, управами й Київською міською думою, міською управою протягом ХІХ ст. з визначенням таких етапів: ліквідація магдебурзького права 1834 р., діяльність міської думи до реформи 1870–1890-х рр. та розширення функцій і повноважень після реформування міського самоврядування.

Велику роль у розкритті теми відіграють дослідження українських науковців. Джерельна база охоплює значну кількість історичних праць насамперед з історії державних інституцій Російської імперії в Україні та діяльності органів місцевого самоврядування у роботах різних авторів [1; 3; 8].

Заслужовують на увагу праці В. Шандури, яка ретельно дослідила джерельну базу регіонального аспекту діяльності імперських установ у

XIX — на початку XX ст. на українських землях, зокрема в Київському генерал-губернаторстві, до якого входили Київська, Волинська, Подільська губ. [37].

Окремо можна згадати монографію «З історії державної служби України від IX ст. до початку XXI ст.» О. Г. Аркуші, Є. І. Бородіна, С. В. Віднянського та інших авторів — висококваліфікованих науковців Інституту історії НАН України, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень [25].

У роботі використано матеріали справ, що зберігаються у фондах Державного архіву м. Києва [ф. 1; ф. 17; ф. 163; ф. 194], а також за потреби статистичні дані публікацій, присвячених історії Києва [9; 10; 12; 13] і дослідження розвитку органів місцевого самоврядування інших регіонів та міст України [2; 22; 35].

В зазначених роботах досягнуто сучасного рівня розуміння проблеми, проте участь і роль Києва в організації міського самоврядування в імперський період, значення реформ 1870 та 1892 рр. розглянуто лише в контексті інших проблем регіональної адміністративної системи управління.

Виходячи з актуальності проблеми, спираючись на літературні й архівні джерела, не претендуючи на всебічне висвітлення всіх аспектів, автор сконцентрувала увагу на дослідженні впливу перших паростків демократичного суспільства Києва в умовах зміцнення абсолютистської влади в Російській імперії.

Вперше зроблено спробу спеціально дослідити зміни в компетенції органів міського самоврядування Києва наприкінці XIX ст. з погляду їхньої взаємодії з органами імперської адміністрації. Саме створенню оптимального механізму регулювання відносин між місцевими органами влади та самоврядування в сучасній Україні й мають слугувати спеціальні дослідження історичного досвіду, накопиченого в бездержавний період.

У дослідженні інтеграційних процесів на Правобережній Україні після приєднання її до Російської імперії в кінці XVIII ст. привертає увагу розбудова управлінської вертикалі в абсолютистській монархії. Ця розбудова розтягнулася на ціле століття, відбувалася нерівномірно через зміну періодів посилення централізму та часткової децентралізації для утримання влади в умовах, коли зростало невдоволення мешканців. Важливо наголосити на ролі Києва, який став центром Правобережної України, в цьому процесі. До Київського генерал-губернаторства як найвищого органу центральної влади входили Київська, Волинська, Подільська губ., що свідчило про посилену увагу до нього. Зрозуміло, що царський уряд враховував військово-стратегічне значення Києва, його географічне положення, роль у розвитку економіки, промисловості, торгівлі. Ось чому мож-

на вважати Київ згаданого періоду опорним пунктом у політиці інкорпорації всього Правобережжя України до складу Російської імперії, центром державного контролю за всім регіоном. Так було створено особливу регіональну систему управління краєм. Київський генерал-губернатор мав особливий рівень підпорядкування центру — імператорові (був його довіреною особою), Державній Раді, Сенату, центральним міністерствам і відомствам. Генерал-губернаторство було створено після придушення польського повстання 1830–1831 рр. й означало відмову від співпраці з місцевою елітою, запровадження загальнодержавної системи русифікації краю.

Виходячи з особливостей прикордонного статусу, воєнно-політично-го значення Правобережної України Київський генерал-губернатор мав надзвичайні повноваження, сконцентрував у руках контроль за всіма державними установами та органами місцевого самоврядування, всю політичну, адміністративну та військову владу регіону. Він виконував функції через Канцелярію, що розміщувалась у Києві, мала статус найвищої наглядово-контрольної установи краю і підпорядковувалась центру [27]. В період генерал-губернаторства Д. Г. Бібікова (1837–1852 рр.), І. І. Васильчикова (1852–1862 рр.), О. П. Безака (1865–1869 рр.) посились репресії, русифікація, наступи держави на органи місцевого самоврядування. Жодного законодавчого акту на Правобережжі не було прийнято без їхньої участі [26].

З 1884 по 1914 рр. поступово обмежувались функції київських генерал-губернаторів, їхні повноваження передавались місцевим установам і департаменту поліції. Ліквідація цієї посади свідчила про остаточну інкорпорацію краю в загальноросійську систему державного управління. Якщо генерал-губернаторства в російських губерніях було скасовано 1830 р., на Лівобережній Україні — 1856 р., то на Правобережній Україні — 1914 р., що підкреслює специфіку краю.

Середню ланку вертикалі місцевих органів державного управління посідав губернатор. До 1860-х рр. у Київській губернії діяли як цивільні, так і військові губернатори. Київський губернатор через канцелярію [27], а також через губернське правління контролював усі адміністративні установи, органи місцевого самоврядування, посадових осіб губернії. Губернське правління на чолі з губернатором складалося з присутствій, комітетів (статистичний, військових справ, фабричних справ, комісії народного продовольства, скарбниці, будівельного комітету). Після запровадження реформ 1860-х рр. відбулися певні зміни в структурі губернської адміністрації: з'явилися присутствія (присутні місця), палата державного майна, скарбниця для обліку податків, прибутків і витрат губернії, яку очолював

віце-губернатор, з 1870 р — присутствіє у міських справах, з 1892 р. — губернські земські та міські присутствія на чолі з губернатором. Усі губернські органи державної влади мали подвійне підпорядкування — найвищим центральним органам влади (імператору, Державній Раді, Сенату, міністерствам і відомствам) і місцевим органам (губернатору).

Досліджуючи зміцнення централізованої російської влади на Правобережжі, зокрема в Києві, важливо враховувати, що на момент приєднання до імперії на території Правобережної України діяли традиції попередніх державних утворень: українське звичаєве право, Литовський статут, магдебурзьке право, за яким жив Київ до 1834 р. Царська влада змушена була враховувати ці особливості під час організації місцевих установ. Цікавою є думка дослідника З. Когута про те, що визнання українських місцевих прав було для російської влади єдиним засобом паралізувати владу козацької адміністрації [23, с. 144].

На початку XIX ст. царський уряд, прагнучи залучити на свій бік заможні верстви населення Києва, надав міщанам певні станові привілеї. 1798 р. було відновлено право на органи самоврядування, яке 1802 р. підтвердив імператор Олександр I. Києву повернули магдебурзьке право, що сприяло розвиткові торгівлі, ремесел, культури, освіти, захисту прав усіх станів. Мешканці міста отримали низку пільг [24, с. 7; 33, с. 107].

На чолі міського магістрату стояв вїйт. Інші керівні посади в магістраті займали виборні представники різних станів — переважно найбагатші мешканці Києва. В цехах, яких 1820 р. налічувалось 16, обирали керівників — цехмістрів. Вони разом з міським магістратом керували міським життям. Цей орган самоврядування мав бюджет, котрий складався з прибутків від винного відкупу, відсотків з капіталу, який магістрат надавав купцям та міщанам у кредит, податків з різних торговельних закладів, з дніпровських перевозів і підлеглих підприємств. Міський магістрат керував промисловістю, торгівлею, організовував ярмарки, будівельні роботи, школи, театри, богадільні, церкви, монастирі, захищав права дворян, міщан, купців, чиновників, священиків, судив. Про широкий спектр повноважень міського органу самоврядування свідчать архівні матеріали [15].

Поступово права магістрату як органа місцевого самоврядування було обмежено. Без згоди з губернатором він не міг розпоряджатися прибутками, що надходили до його бюджету, визначати розміри податків. Землю під забудову також роздавала губернська влада. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр., скориставшись тим, що частина мешканців Києва невдоволена діяльністю магістрату, царський уряд указом 1834 р. ліквідував усі вольності, проголошені магдебурзьким правом [14]. Ця ліквідація свідчила, що інтеграція Києва до імперської системи управ-

ління прискорилося. На місто було поширено дію Миського положення 1785 р., за яким жили інші міста Російської держави. Згідно з ним у Києві 1835 р. відбулися перші вибори до міської думи, яка працювала до 1919 р. Однак залишився й магістрат, який діяв зі значно обмеженими функціями до 1866 р. і розміщувався в одному приміщенні з думою, а згодом увійшов до складу повітового суду [16].

Миська дума, як і магістрат, до міської реформи 1870 р. обиралася за становим принципом. Її очолював голова, що обирався на три роки. Все населення міста поділялось на 6 розрядів залежно від стану. До першого входили представники дворянства й духовенства — всі, хто володів у місті нерухомістю або землею, до другого — представники купецтва, які поділялись на гільдії залежно від капіталу, до третього — миські цехові ремісники, до четвертого — іногородні та іноземні гості, які постійно мешкали в Києві. П'ятий розряд становили виборні посадові особи, вчені, митці, які мали університетські дипломи або академічні свідоцтва, банкіри, оптові торговці, торговці, які не входили до першого розряду. До шостого належали городяни, які займалися наймами, промислами, що не потрапили до інших розрядів. Представники третього та шостого розрядів отримали статус міщан [34].

Від кожної з цих груп виборців кожні три роки обирали гласних (депутатів). Право бути обраним надавалось лише тим, кому виповнилося 25 років, хто мав відповідний щорічний прибуток у Києві. В миській думі впроваджувався новий принцип розподілу влади. Дорадчий орган — загальна дума, яка збиралась на засідання в разі потреби, вирішувала різні соціально-економічні питання, звітувала губернаторові про прибутки та видатки бюджету. Зі складу загальної думи обирався виконавчий орган — шестигласна дума, до якої входили представники від кожного з розрядів із числа гласних. Цей орган безпосередньо вирішував справи щодо благоустрою Києва, збирання податків та витрат миського бюджету. В Державному архіві м. Києва зберігається список осіб, які входили до складу шестигласної київської миської думи 1855 р. Очолював думу А. Н. Бухтєєв. Гласні від купців: Л. Ф. Попов, Є. П. Савін, І. А. Котков, П. П. Скворцов; від громадян — І. П. Атаманенко; від міщан — Є. П. Моровський. Секретар думи — колезький асесор — С. П. Моравський [5].

Втім, миська дума повністю залежала від місцевої адміністрації — губернатора, губернського правління, різних комісій. Наглядав за її діяльністю губернатор. Законність рішень обох дум контролював губернський стряпчий. Губернатор і губернське правління мали повноваження скасовувати постанови миського органа самоврядування. Про такі обмеження функцій миської думи свідчать архівні документи: «Предписание губернатора за

1837 г.», «Дело о проведении ревизий дел думы и других присутственных мест», «Сведения о количестве израсходованных средств на благоустройство города за 1848–1855 гг.», листування з губернатором, накази й циркуляри губернатора стосовно конкретних питань соціально-економічного розвитку [28–31].

Цікавими джерелами є накази імператора, написані за поданням різних міністерств та сенату, надіслані через губернську канцелярію Київської міської думи: про стан пожежної команди міста, про стан хлібних та продовольчих запасів, про обмеження дрібної торгівлі, про особливі правила забудови приватними особами державних установ [36].

Безумовно, такий контроль над міською думою і її підрозділами та обмеження їх функцій стримували діяльність органа у вирішенні нагальних проблем Києва. Більшу частину доходів, що надходили до міської скарбниці, дума витратила на утримання міської поліції, присутніх місць, міських будівель і лише незначна частина йшла на облаштування міста [4]. Така система представництва в органі міського самоврядування захищала інтереси насамперед торгівельно-промислової частини населення — основного платника податків до міської скарбниці, водночас інтереси більшої (але менш заможної) частини мешканців Києва не були захищені.

Щоб послабити суперечності між централізацією державного управління і зростанням громадської активності міського населення, в Росії було запроваджено низку реформ, зокрема Міські положення 1870 р. та 1892 р. Відповідно до них скасовувався становий принцип виборів у думу й запроваджувався майновий ценз. Право обирати і бути обраним до думи одержали тільки платники податків. Ось чому на засіданні Київської міської управи 1870 р. було ухвалено скласти відомості щодо майнового стану населення [17]. 1874 р. в Києві виборчі права мали 2% від загальної кількості мешканців. До того ж у виборах 1874 р. взяло участь тільки 16,7% мешканців, які мали право обирати [9, с. 190].

Всі виборці поділялися на три курії, кожна з яких обирала однакову кількість гласних. Таким чином, вибори забезпечували найбільше місць у думі великим підприємцям, домовласникам, купцям. Перші міські вибори в Києві за новими законами відбулися 1871 р. До складу думи ввійшли 43 представники дворян і чиновників, серед них кілька професорів університету та 27 купців. Першим головою обраної думи став російський купець П. П. Демидов. Саме він розпочав будівництво нового приміщення думи в 1874–1876 рр. [4].

Архівні матеріали стосовно діяльності Київської міської думи у 1880-х рр. свідчать, що повноваження цього органа міського самоврядування розширилися. У Київській міській управі з 1870 р. діяло багато різ-

них комісій, відділів, комітетів: розпорядчий відділ (виділення земельних ділянок, фінансування навчальних закладів, заснував Російський музей, колегію Павла Галагана), секретаріат, фінансовий, ветеринарний, береговий, освітлювальний, продовольчий, релігійний, училищний, попечительський відділи, а також комісія з управління прибутками та видатками, тимчасовий комітет із благоустрою Києва, берегова контора, Київська міська управа, міський сирітський суд та ін. [7]. Київська міська управа, яка діяла протягом 1876–1911 рр., розглядала важливі соціально-економічні питання, про що свідчать «Дело об учреждении в г. Киеве общественного мещанского банка», «Приговор сходов депутатов о выдаче неимущим мещанам денежного пособия», «Прошение мещан о зачислении на службу в управу» [19–21]. Як і інші установи міського самоврядування, ця управа перебувала під контролем Київського губернського правління [18].

Київська дума почала діяти на нових принципах розподілу розпорядчих і виконавчих функцій, іншою порівняно зі становою системою стала соціальна база виборів. Втім, функції міського самоврядування обмежувались суто господарськими проблемами.

Нове Миське положення 1892 р. було спрямовано на обмеження прав місцевого самоврядування. Майновий цenz став жорсткішим: виборчого права позбавлялися прикажчики, лоточники та інші дрібні комерсанти. Залишились тільки великі торгово-промислові підприємці. Електорат скоротився до 1% киян [9, с. 190]. Розширились права державної адміністрації, яка дедалі частіше втручалася в справи міського самоврядування [6]. Так, призначення на посаду секретаря Київської міської думи потребувало затвердження в міністерстві внутрішніх справ [32]. Поступово вдосконалювалась вертикаль центральних і місцевих органів державної адміністрації. Було створено спеціальне губернське присутствіє в міських справах, яке аналізувало документи міської думи та управи щодо їх відповідності російському законодавству, а також розглядало скарги громадян.

Миські положення 1870 та 1892 рр. не зменшували повноважень Київського генерал-губернатора щодо міських органів державної влади та самоврядування. Він контролював організацію виборів до міської думи, формування виборчих дільниць, списки обраних гласних думи, комісії міської управи, схвалював кандидатуру міського голови. Так, міська управа була зобов'язана звітуватися перед губернатором про формування комісій та списків їх членів. 1902 р. було ухвалено склад 21 комісії [4]. Всі питання організації виборів узгоджувалися з міністерством внутрішніх справ.

Втім у 1880–1890-х рр., незважаючи на посилення контролю з боку державних органів влади та обмеження виборчих прав киян, міська дума от-

римала нові, конкретніші повноваження, власний бюджет, чималу муніципальну нерухомість та право розпоряджатись прибутками і видатками міської скарбниці.

На засіданнях думи вирішувалось багато питань стосовно благоустрою міста. За період головування Степана Сольського Київ отримав трамвайне сполучення (перший у державі електричний трамвай), каналізацію, гавань, кілька нових скверів та фонтанів, вулиці забудовувались багатопверховими спорудами, відбувалися промислові та сільськогосподарські виставки, розпочалося будівництво оперного театру та політехнічного інституту. Про ефективність діяльності міської думи свідчить збільшення надходжень до міського бюджету. Якщо в перший рік реформ (1871 р.) він не перевищував 300 тис. руб., то 1912 р. становив понад 4 млн. руб. Міська дума уклала концесії з підприємствами, завдяки чому Київ отримав водогін та електричне освітлення й перетворився з провінційного на європейське місто [13]. Ці факти свідчать про певну ефективність законів 1870 та 1892 рр.

Між тим діяльність Київської думи з благоустрою міста, що забезпечувалась коштами платників податків, перебувала під контролем генерал-губернатора. Він щорічно ухвалював бюджет Києва, давав згоду на запровадження додаткових надходжень, зокрема через випуск облігацій міської позики, які витрачалися на нагальні потреби. Одним із прикладів може послугувати спорудження в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку. На засіданнях думи 15–25 вересня 1905 р. від імені гласних було погоджено приєднатись до рішення Полтавського та Золотоноського земств, які виступили з такою ініціативою. На наступних засіданнях думи 27 вересня — 7 жовтня 1905 р. було створено комітет зі спорудження пам'ятника на чолі з міським головою М. В. Проценком. Однак безпосереднє втручання місцевих та вищих адміністративних органів змінило початкове рішення думи щодо пам'ятника Т. Г. Шевченку на Михайлівському майдані, натомість було ухвалено спорудити там пам'ятник княгині Ользі — збиральниці руських земель. Під встановлення пам'ятника Кобзареві запропонували виділити Караваєвський майдан [4].

В органах міського самоврядування Києва було чимало діячів, які дбали про життя громади. Неодноразово обирали гласним у думу Миколу Івановича Чоколова, співвласника дріжжево-винного заводу на Глибочиці. Він був купецьким старостою, мав почесне звання радника поліції, виконував обов'язки члена міської управи з будівельних справ. Завдяки його пожертвам міська управа змогла придбати ділянку землі по дорозі на Жуляни й побудувати там на артільних засадах селище для робітників, майстрових і службовців. 1905 р. під час освячення селища вирішено було дати йому

назву «Чоколівка». Цей топонім дожив до наших днів і став назвою житлового масиву [11].

Отже, дослідження історичної літератури та архівних документів дає змогу оцінити діяльність органів міського самоврядування Києва протягом XIX — початку XX ст., спрямовану на розвиток міста, вирішення соціально-економічних та культурно-освітніх проблем. Можна стверджувати, що були певні позитивні наслідки цієї роботи — модернізація та покращення благоустрою міста. Втім, запровадження реформ міського самоврядування в Правобережній Україні, а також у Києві мало значні регіональні відмінності порівняно з іншими російськими землями. Соціальна структура та національний склад населення міста були складнішими, ніж у центральних губерніях. Міське самоврядування розвивалося в умовах наростання революційного та національно-визвольного руху. Генерал-губернаторство на Правобережжі з надзвичайною концентрацією влади діяло до 1914 р. Органи місцевого самоврядування в нашому краї було реформовано з обмеженням їх повноважень та з великим часовим відривом від російських губерній. Між тим, зростання демократичних начал у розвитку міського самоврядування в Києві суперечило посиленню централізації органів імперської адміністрації.

1. Бойко І. Й. Історія держави і права України: практикум для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів України / Бойко І. Й. — Дрогобич : Коло, 2011. — 331 с.

2. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України: теоретико-правове дослідження). монографія / Білоконь М. В. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту, внутр. справ, 2003. — 260 с.

3. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / Головка О. М. — Х. : СТМ, 2005. — 448 с.

4. Глизь Ю. І. Документи центрального державного архіву м. Києва про діяльність Київської міської думи : [Електронний ресурс] / Глизь Ю. І. — Режим доступу : www.archives.90v.ua/Publikat/AU/AV_6_2012/07pdq

5. Дело об избрании в городское депутатское собрание. — Державний архів м. Києва (Далі — ДАК), ф. 17, оп. 4, спр. 71, арк. 1.

6. Дело о проведении ревизии дел Думы и других присутственных мест. — ДАК, ф. 17, оп. 4, спр. 133, арк. 7.

7. Державний архів м. Києва: Путівник. — Т. 1. Фонди дорадянського періоду. — К. : Горобець, 2007. — 128 с.

8. Иванов В. М. Історія держави і права України: підручник / Иванов В. М. — К. : МАУП, 2007. — 552 с.

9. Історія Києва : у 3-х т., 4-х кн. — Т. 2. Київ у період пізнього феодалізму і капіталізму / Редкол.: В. Г. Сарбей та ін. — К. : Наук. думка, 1986. — 439 с.

10. Історія Києва у довідково-бібліографічних виданнях національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Анотований каталог. — К. : НБУВ, 2006. — 86 с.

11. Кальницький М. Київська міська дума : [Електронний ресурс] / Кальницький М. — Режим доступу : www.interesny.kiev.ua/articles/kiyevska-miska-duma/
12. Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упоряд. Г. В. Боряк, Н. М. Яковенко. — К. : Наук. думка, 1982. — 201 с.
13. Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: сб. науч. трудов / АН УССР, Центр. науч. библиотека / Редкол.: Н. П. Визарь и др. — К. : Наукова думка, 1984. — 181 с.
14. Киевский городской магистрат. Указ царя по вопросам магдебургского права жителям г. Киева 1834 г. — ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 1.
15. Киевский городской магистрат. Порядок выборов, бюджет, указы. — ДАК, ф. 1, оп. 120, 365, 544, 733.
16. Киевский городской магистрат. Переписка с Киевской городской Думой, 1853 г. — ДАК, ф. 17, оп. 4, спр. 169, арк. 5–9.
17. Киевская городская управа. Секретариат. Сведения об имущественном положении жителей города для составления списков избирателей. — ДАК, ф. 163, оп. 3, спр. 1.
18. Киевская мещанская управа. Копия журнала присутствия Киевского губернского правления о проведении ревизии денежной отчетности мещанской управы, 1895 г. — ДАК, ф. 194, оп. 1, спр. 150, арк. 1.
19. Киевская мещанская управа. Прошение мещан о зачислении на службу в управу. Дело об учреждении общественного мещанского банка. Приговоры сходов депутатов о выдаче неимущим мещанам денежного пособия. — ДАК, ф. 194, оп. 1, спр. 11.
20. Киевская мещанская управа. Прошение мещан о зачислении на службу в управу. Дело об учреждении общественного мещанского банка. Приговоры сходов депутатов о выдаче неимущим мещанам денежного пособия. — ДАК, ф. 194, оп. 1, спр. 127.
21. Киевская мещанская управа. Прошение мещан о зачислении на службу в управу. Дело об учреждении общественного мещанского банка. Приговоры сходов депутатов о выдаче неимущим мещанам денежного пособия. — ДАК, ф. 194, оп. 1, спр. 150.
22. Киселечник В. П. Львівське міське право (др. пол. XIII — поч. XX ст.): монографія / Киселечник В. П. — Л. : Льв. ДУВС, 2011. — 472 с.
23. Когут З. Російський централізм і українська автономія, ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр. / Когут З. — К. : Основи, 1996. — 317 с.
24. Круглова Т. А. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета / Круглова Т. А. — К. : Знання, 1999. — 34 с.
25. Нариси історії державної служби в Україні / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. — К. : Ніка-центр, 2008. — 536 с.
26. Папакін Г. Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX — початку XX ст. : лекції : [Електронний ресурс] / Папакін Г. — Режим доступу : dmeti.lp.ua/file/kdoczn18553pde
27. Перечень функций отделов канцелярии Киевского губернатора. — ДАК, ф. 17, оп. 4., спр. 142, арк. 1–2.
28. Предписание губернатора Киевской городской Думе за 1837 г. — ДАК, ф. 17, оп. 4, спр. 4.
29. Переписка Киевского губернатора с городской Думой, отчет Думы об увеличении городских доходов. — ДАК, ф. 17, оп. 4, спр. 68.
30. Дело об избрании городских депутатов. — ДАК, ф. 17, оп. 4, спр. 71.
31. Сведения о количестве израсходованных средств на благоустройство города. — ДАК, ф. 17, оп. 4, спр. 83.

32. Рапорт министерства внутренних дел через киевского губернатора о предписании назначения на вакантную должность секретаря думы от 3.01.1867. — ДАК., ф. 17, оп. 4, спр. 233, арк. 2.

33. Резников А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис) / Резников А. В. — Луганск : РВВ ЛДУ ВС, 2007. — 208 с.

34. Список лиц, входящих в состав Киевской городской думы. — ДАК, ф. 17, оп. 4, спр. 233, арк. 3.

35. Тиганій К. А. Правові засади формування інституту міського самоврядування в Російській імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах м. Одеси) : монографія / Тиганій К. А. — О. : Юрид. літ-ра, 2011. — 368 с.

36. Указ императора на основе рапорта министерства финансов в Сенате и Государственном Совете киевскому губернатору, уездным судам, городским думам Киевской губернии об ограничении числа заведений мелочной торговли от 05.12.1866 г. — ДАК, ф. 17, оп. 4, спр. 233, арк. 4.

37. Шандура В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / Шандура В. С. — К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. — 75 с.

А. І. Махінько

УДК: 94 (477):355.55«1917/1920»

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В АРМІЯХ «БІЛОГО РУХУ» (1917–1920 рр.)

У статті висвітлено історію формування українських військових підрозділів в арміях російського «Білого руху», їх бойовий шлях, особливості уніформи.

Ключові слова: «Білий рух»; доброволець; Добровольча армія; Карпаторуський полк; полк імені гетьмана Сагайдачного; полк імені Шевченка.

В статье освещается история формирования украинских военных подразделений в армиях «Белого движения», их боевой путь, особенности униформы, а также уделяется внимание украинским общественным организациям, которые выступали инициаторами создания национальных военных частей.

Ключові слова: Белое движение, доброволец, Добровольческая армия, Карпаторусский полк, полк имени гетмана Сагайдачного, полк имени Шевченка.

In article the accrual of forming of Ukrainian soldiery subdivisions is illuminated in the armies of the White movement, their battle way. Among Ukrainian public organization in the White movement it is possible to define «русифильское»